

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ У МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анотація. У статті здійснено огляд наукової літератури, що стосується дискусійних питань фразеології, такі як: проблема визначення фразеологізму, ознак фразеологізму, фразеологічних варіантів.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразема.

Summary. This article presents the review of scientific sources on controversial problems such as the phraseological unit definition and its characteristic features and variants.

Key words: phraseological unit, phraseme, variants.

Фразеологія перебуває у процесі постійного розвитку. Чимало проблем, пов'язаних з предметом фразеології, неоднозначно висвітлюються в науковій літературі. Основні з них: 1. Чи є фразеологія окремою системою мови? 2. Об'єм фразеології. 3. Встановлення критеріїв у визначенні сутності, природи фразеологічної одиниці як мовного знака вторинного утворення. 4. Ознаки фразеологізму. 5. Визначення фразеологізму. Коротко зупинимося на кожній з них.

Думки вчених щодо системності фразеології як науки різняться між собою. Так, М.М.Шанський об'єднує фразеологію з лексикою, виділяючи лексико-фразеологічну систему. В.П.Жуков надає їй статусу проміжного рівня. В окремий рівень виділяють фразеологію М.Ф.Алефіренко, Л.Г.Скрипник, Н.Д.Бабич, А.В.Кунін, В.Л.Архангельський, М.Т.Демський, Я.А.Баран.

Неоднозначне розуміння предмета фразеології бере свої витoki ще 60-70 роках, коли намітилися дві основні лінії – так зване „широке” і „вузьке” розуміння фразеології. Представники „широкого” розуміння предметом фразеології вважають або усі стійкі фрази (Д.Х.Баранник, Л.Г.Скрипник, Р.Еккерт, Ф.П.Медведев, М.М.Шанський), або фраземи і приказки та прислів'я, каламбури (В.Л.Архангельський, Н.Д.Бабич, О.В.Кунін, Л.Ф.Козирева). В останні десятиліття приказки і прислів'я поступово починають виокремлюватися з фразеології включатися до складу молодшої філологічної дисципліни – пареміології [ЕУМ, 424]. Представники „вузького” розуміння (Л.Г.Авксентьев, О.М.Бабкін, В.М.Білоноженко, Ю.О.Гвоздарьов, В.М.Мокієнко, О.І.Молотков, М.Ф.Алефіренко, О.С.Юрченко) об'єктом фразеології вважають лише власне фраземи, виносячи поза межі досліджуваного матеріалу крилаті вислови, складні терміни, приказки, прислів'я, тавтологічні сполучення, перифрази, складені сполучники, складені приєменники тощо.

Однією із важливих і чи не найскладніших проблем фразеології залишається проблема визначення фразеологізму. У сучасному мовознавстві їх є чимало ([9, 33], [27, 20], [26, 7], [19, 30], [ФСУМ, 26], [ЕУМ, 708] та ін). Незважаючи на те, що визначення у різних авторів значною мірою різняться між собою, є тут багато й спільного: усі дослідники сходяться на думці, що фразеологізм – це особлива мовна одиниця, яка має свої ознаки. Як зауважив О.І.Молотков, “без точного знання категоріальної сутності фразеологізмів неможливо

судити, по-перше, про окремість фразеологізму як одиниці мови, по-друге, про закономірності використання його в мові” [21, 29]. Диференційні ознаки фразеологізму різні вчені також визначають по-різному. Найчастіше вони вказують на такі ознаки фразеологізму, як: *фразеологічне цілісне значення, відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури й експресивність* [28, 16]. М.Ф.Алефіренко називає універсальні (загальномовні) і специфічні ознаки. “До перших належать відтворюваність і стабільність компонентного складу, до других – семантичне перетворення фраземотворчих компонентів, смислового цілісності та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики” [ЕУМ, 708]. Цілісне значення фразеологізму одне із головних наслідків процесу становлення таких одиниць. Розглянемо кожен з цих ознак окремо.

Фразеологічне цілісне значення виникає на основі переосмислення вільного словосполучення. У мовознавчих студіях на позначення цього поняття використовуються різні терміни: семантична монолітність, семантична цілісність, цілісне лексичне значення, цілісність номінації. В.П.Жуков розуміє семантичну цілісність як “внутрішню смислову єдність, що зумовлює повну або часткову втрату компонентами власного лексичного значення” [14, 7]. В.М.Білоноженко та І.С.Гнатюк додають до цього, що “цілісне фразеологічне значення, крім інформативного, несе в собі ще й оцінно-експресивне повідомлення” [6, 23] і наголошують на більшій інформативності фразем у порівнянні їх із лексемами. Щодо фразеологічного цілісного значення слушну думку висловлює Л.Ф.Щербачук, яка вважає, що “значення ФО – це складне утворення, яке поєднує раціональні, експресивні, емоційні, образні компоненти” [33, 5]. Дослідниця звертає увагу також і на естетичну значимість ФО у художніх текстах.

У фразеологічному значенні визначають три його аспекти: денотативний, сигніфікативний, конотативний. Одні дослідники визнають тільки сигніфікативний і конотативний аспекти [6, 23], інші – денотативний і конотативний [25, 53], дехто – усі три [16, 7], [12, 5]. На думку Я.А.Барана, “фразеологізм має тільки денотативне і стилістичне значення, яке базується на їх експресивному заряді та виражальних властивостях” [4, 139]. На стилістичний аспект у значенні фразеологізму вказують також С.Б.Берлізон [5, 166] і Т.В.Цимбалюк [30, 12].

Серед дослідників нема одностайної думки і щодо розуміння змісту понять денотативний, сигніфікативний, конотативний. Так, М.П. Коломієць визначає денотативний аспект як “об’єм поняття, що містить мінімум інформації для ідентифікації референта” [16, 7]. О.В.Сафронова під денотативним аспектом розуміє певну предметну співвіднесеність [25, 5]. М.Я.Олійник слушно зазначає: “...складність денотату полягає в тому, що процес найменування об’єкта проходить шляхом переосмислення” [23, 3]. Сигніфікативний аспект, на думку М.П. Коломієць, – це “обсяг інформації, який несе фразеологізм стосовно позначуваного ним елемента екстралінгвістичної дійсності” [16, 10].

Конотативний аспект – це в основному емоційна оцінка предмета, Л.Б.Давиденко включає у конотативний план “суб’єктивно оцінний, кваліфікативний та експресивно-емоційний момент” [12, 5]. Ганжа С.А., крім цього, долучає ще й функціонально-стилістичний компонент [10, 20]. В.С.Калашник зараховує до конотативного плану і такі фактори, як “незвичайність звучання виразу, наголошеність інтонаційного підкреслення ... у мовному потоці” [15, 55].

Найбільш прийнятною для нас є думка В.М.Білоноженко про те, що денотативно-сигніфікативний аспект значення фразеологізму відповідає його логіко-предметному змістові [6, 13].

Відносна постійність компонентного складу і структури виявляється в можливості “діапазону варіювання у межах норми” [28, 17], тобто потенційних можливостей для різного роду варіантів. Саме такий характер постійності компонентного складу дозволяє трансформувати, здавалось би, найстабільніші одиниці мови, якими є фразеологізми.

Експресивність як ознаку ФО виділяють не всі дослідники, але у художньому тексті, особливо коли йдеться про творче використання письменником фразеологічних пластів функціонуючої мовної сфери, цю властивість потрібно враховувати в першу чергу, оскільки саме експресивність відіграє вирішальну роль у творенні імпліцитного смислу фразеологізму. Як слушно відзначає В.А.Чабаненко, експресивність – це “сама інтенсифікована ознака”, що “активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача” [31, 18]. Цілком переконливим для нас є також твердження А.І.Федорова про те, що фразеологізми несуть не тільки предметну, але й естетичну інформацію [29, 12]. М.Я.Олійник вважає експресивний компонент домінантою фразеологічного значення [23, 3].

Не знайшла однозначного висвітлення у працях дослідників і проблема співвіднесення фразеологізмів, які мають структуру словосполучення, з тією чи іншою частиною мови та виділення у зв’язку з цим лексико-граматичних розрядів. Зокрема такі групи фразеологізмів виділяють О.І.Молотков [20], В.Т.Бондаренко [37], В.М.Бі-

лоноженко [30], М.М.Шанський [32], М.Ф.Алефіренко [5], М.Т.Демський [67]. Складність полягає у тому, що далеко не завжди характер стрижневого компонента визначає природу всього фразеологізму. В.Т.Бондаренко [7, 140-145], Л.Г.Скрипник [26] при виділенні лексико-граматичних розрядів беруть до уваги формально-граматичні ознаки стрижневого компонента, М.М.Шанський – власне семантичні особливості фразем [32, 62-63], М.Ф.Алефіренко – морфологічні властивості компонентів, що увійшли до складу фразеологізмів [1, 135], О.І.Молотков – лексико-граматичні особливості ФО. Заслуговує на увагу думка С.А.Ганжі, про те, що “в основі розподілу фразеологічних одиниць на лексико-граматичні класи лежить морфологічний принцип, який доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним” [10, 22].

Ще однією важливою проблемою у фразеології залишається розуміння статусу і стилетворчих можливостей вигуківих фразеологізмів. О.І.Молотков розглядає їх як окрему групу фразеології. А.В.Кунін, навпаки, не відносить їх до фразеології. Так само статус вигуківих (інтер’єктивних) фразем у фразеології відстоюють В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк, В.А.Чабаненко, Я.А.Баран, Л.В.Куценко, Н.Д.Бабич, Г.Т.Кузь. Зокрема, В.А.Чабаненко вважає, що вигуківі фразеологізми у текстах художніх творів виступають засобами інтенсифікації “емоційної виразності”, тобто виконують емоційно-експресивну та емоційно-оцінну функції [31, 61]. В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк підкреслюють, що ці одиниці мають вигуківу семантику, яка виявляється у вираженні гами емоцій (захоплення, незадоволення, докору тощо), ставленні до когонебудь або до чого-небудь, схваленні або запереченні чого-небудь тощо. Ці ж дослідники пропонують вигуківі фразеологізми тлумачити у словниках за допомогою описової формули [6, 68-69]. У цей спосіб пізніше подані були ці фраземи й у ФСУМ. До того ж Л.В.Куценко, як і В.А.Чабаненко, відзначаючи експресивний характер вигуківих фразеологізмів, підкреслює, що “вигуківі фразеологізми, на відміну від інших розрядів, не мають чіткої номінативної співвіднесеності. Денотатом таких фразем є емоції, волевиявлення, реакції мовця в момент мовлення. Емоційна реакція суб’єкта викликається об’єктивною ситуацією. Вона виникає як реакція на ... слова співбесідника” [18, 18]. Н.Д.Бабич для зазначеного розряду фразем вживає термін “введені вислови” і наголошує на їх органічному зв’язку з конкретним текстом, підкреслюючи, що “фразеологічні введені вислови не завжди можуть бути вилучені із контексту без його видозміни. З контекстом вони поєднані зв’язком семантичної співвіднесеності” [2, 11]. Дослідники звертають увагу також і на специфіку фразеологічного значення вигуківих фразеологізмів, зокрема взаємодію компонентів – сигніфікативного, денотативного і конотативного. На думку А.Г. Назаряна, “співвіднесення денота-

тивного і сигніфікативного в значенні вигуківих фразеологічних одиниць неоднакове. Так, у фразеологізмах з багатим понятійним змістом сигніфікативний аспект переважає над денотативним, а у тих, що не мають номінативної функції (службових, вигуківих і модальних), денотативний аспект взагалі відсутній. З іншого боку, денотативний аспект переважає в значенні ФО, що виражають конкретні поняття” [22, 151].

У наукових дослідженнях знаходимо також неабиякі розбіжності і стосовно розмежування фразеологічних *варіантів* та фразеологічних *синонімів*. Фразеологізми-синоніми відіграють важливу роль в урізноманітненні й точності вислову, даючи можливість автору не тільки уникнути повторів, трафаретності викладу думок, але й надати мові творів виразності, свіжості. Явище фразеологічної синонімії розглянуто у працях Л.Г.Скрипник, Н.Д.Бабич, Л.Г.Боярової, Є.С.Регушевського, Л.А.Лисиченко, М.П.Коломієць, А.М.Матвієнко, Л.М.Полюги, П.О.Редіна та ін. Єдиних засад для розуміння фразеологічної синонімії ми не виявили. Не менш важливою у фразеологічній науці є теорія щодо організації фразеологічного синонімічного ряду.

На відміну від лексичного синонімічного ряду, у межах фразеологічного синонімічного ряду неможливо визначити ФО-домінанту. На думку П.О.Редіна, “пов’язано це з різною внутрішньою формою конститuentів фразеологічного синонімічного ряду, їх стилістичним забарвленням, конотативним елементом у семантичній структурі, який, на відміну від лексичного синонімічного ряду, наявний у значенні більшості ФО” [24, 50 – 51].

Не знаходимо у літературі і єдиних засад розуміння фразеологічних варіантів. О.М.Бабкін взагалі не подає фразеологічних варіантів [3, 84–85]. В.М.Копиленко, З.Д.Попова визнають тільки граматичні варіанти, а заміна лексичного компонента – це, на їхню думку, не варіант, а нова ФО [17, 33]. На думку І.С.Гнатюк, “лексичні варіації не порушують смислової тотожності фразеологічних одиниць”, а “трансформації фразеологізмів, як правило, приводять до зрушень у семантиці та стилістичному забарвленні фразеологізмів” [11, 109].

Як впливає з вищесказаного, дискусійних питань у фразеології надзвичайно багато і з розвитком науки їх не зменшується.

Література

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 125 с.
2. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови: навчальний посібник. – Ч.1. – 63 с.; Част.ІІ. – 89 с. – Чернівці, 1970–1971.
3. Бабкін А.М. Русская фразеология, её развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 256 с.
4. Баран Я.А. Фразеологія у системі мови: Дис.... докт. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998. – 391 с.
5. Берлизон С.Б. Стилистический аспект значения (стилистическое значение) фразеологических единиц и методы его исследования // Проблемы семасиологии и лингвостилистики: Ученые записки Рязанского ГПИ. – Вып. 2. – Рязань, 1975. – С. 166–261.
6. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук.думка, 1989. – 155 с.
7. Бондаренко В.Т. О частях речи в русском языке применительно к фразеологическому составу // Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1972. – Вып. 5. – Ч. 2. – С. 140–145.
8. Бондаренко В.Т. О роли синтаксической специализации в образовании фразеологических единиц // Проблемы русского фразеобразования. – Тула, 1973. – С. 142–155.
9. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1959. – 308 с.
10. Ганжа С.А. Фразеологические единицы в эпистолярных текстах украинских писателей-классиков XIX – начала XX века: Автореферат дисс. ... канд. філол. наук. – Днепропетровск, 1995. – 19 с.
11. Гнатюк І.С. Деякі особливості використання фразеологізмів у мові сучасної художньої прози // Укр. мова і літ. в шк. – 1981. – № 9. – С. 62–64.
12. Давиденко Л.Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1992. – 18 с.
13. Демський М.Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів // Мовознавство. – 1981. – № 2. – С.35–36.
14. Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высш. школа, 1986. – 310 с.
15. Калашник В.С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови поживтневого періоду. Семантико-типологічний аспект : Дис.... докт. філол. наук. – Харків, 1992. – 293 с.
16. Коломієць М.П. Фразеологічні синоніми. – Дніпропетровськ, 1989. – 67 с.
17. Копиленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1978. – 143 с.
18. Куценко Л.В. Вигуківі фразеологізми в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1995. – 146 с.
19. Медведєв Ф.М. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо? – Харків, 1982. – 232 с.

20. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка /Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Сов. Энцикл., 1968. – С. 7–23.
21. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 281 с.
22. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – М.: Высшая школа, 1976. – 308 с.
23. Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок: Автореферат дис.... кандидата філолог. наук. – Львів, 2002. – 20 с.
24. Редін П.О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 50–52.
25. Сафронова О.В. Біблійні власні назви у складі ад'єктивних компаративних фразеологічних одиниць // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 52–58.
26. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 279 с.
27. Удовиченко Г.М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. – 1965. – № 2. – С. 20–24.
28. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Харків: Вид-во Харківського державного університету “Основа”, 1990. – 167 с.
29. Федоров А.И. Сибирская диалектная фразеология. – Новосибирск : Наука, 1980. – 192 с.
30. Цимбалюк Т.В. Зіставно-типологічна характеристика семантико-стилістичних особливостей фразеологічних одиниць (на матеріалі роману Сервантеса “Дон Кіхот” у перекладі Миколи Лукаша.): Дис. ... канд. філол. наук: – Київ, 1997. – 242 с.
31. Чабаненко В.А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. – 1981. – №9. – С. 60–62.
32. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
33. Щербачук Л.Ф. Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія у художніх текстах (на матеріалі художніх творів О.Гончара). – Автореферат дис.....канд. філолог. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

Умовні скорочення назв джерел

ЕУМ – Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000.

ФСУМ – Фразеологічний словник: У 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993.